Розділ перший

Найважче почати розповідати, бо ж треба зразу сказати багато про що. А якщо зразу скажеш надто багато, все може переплутатись.

У цій повісті буде п'ятеро дітей, їхні батьки, старенька бабуся, дядько, кицька, тітка...

Власне, говорити варто тільки про старших. Ну що може бути цікавого в маленькій Абу, яка завжди спить, плаче або белькоче: "Абу, абу, абу"?

Віцусь і Блішка старші за Абу, але вони скоро захворіють і помруть, і, значить, про них теж випаде сказати небагато. Бабуся невдовзі поїде, а кицька лишиться на старій квартирі.

І про стару квартиру не варто розповідати, тому що з неї ж виїжджають.

Владек поки що ходить до школи, у нього є пояс з пряжкою, блуза з боковою кишенею і пенал з ключиком. І Маня теж ходить до школи, але в них у школі легко: якщо погано поводишся, поставлять у куток, і все.

Владек, власне, розмовляє з однією Манею, та й то неохоче. Тому що Маня — дівчинка, вона навіть пожежі ніколи не бачила, а коли вона щось розповідає, то неможливо зрозуміти, чи було це насправді, чи це тільки так, вигадка.

— Брешеш! — каже Владек.

— їй-бо, правда!

Владек, розмовляючи з Манею, весь час вставляє:

"Багато ти розумієш!", "Ну, що ти розумієш!", "Дурепа!"

Про тітку, якій завжди жарко і яка терпіти не може галасу, теж не варто говорити, тому що вона не хотіла

позичити сто карбованців; а тато дуже легковірний, він усім позичає.

Навіть дядько, не тітчин чоловік, а інший, який прозвав Блішку Блішкою і подарував Владекові доміно й пенал із ключиком, теж не стане бувати на новій квартирі.

І взагалі все зміниться.

Можна було б згадати про те, що одного разу Абу випала з колиски, що Блішка знайшла за бочечкою мишу, яка ше ворушилася, що Владек посварився з Віцусем через пахучу пляшечку з-під одеколону,— адже він не знав, що Віцусь захворіє і помре.

І ще слід було б розповісти, що татові перестало щастити, тому що Змій відкрив навпроти нашого дому кав'ярню з мармуровими столиками для гостей і на вікнах намалював кий та більярдні кулі.

"Цей змій нас проковтне",— сказала мама батькові, коли побачила мармурові столики й гарну велику вивіску, на якій були зображені булочки і склянки з молоком.

І справді, всі стали ходити в кав'ярню навпроти, і вже ніхто не хотів пити чай, каву й молоко у батька, за столиками, покритими цератою.

— Видно, доведеться десь в іншому місці шматок хліба шукати,— казала мама, а тато зітхав.

Владек знав, що вони мусять виїхати з цієї квартири, але не міг зрозуміти чому: адже тато перший відкрив кав'ярню, чому ж він має поступатися?

Тут слід іще додати, що якраз перед самим від'їздом розрили всю вулицю і проклали довгі залізні труби.

Дуже було зручно гратись у фортецю.

Розділ другий

Переїздити дуже цікаво, тому що, коли дорослі спаковують речі, дозволяється робити все, що захочеш, і ще бачиш багато предметів, які завжди були заховані, а мотузки й коробки, що їх мама викидає, можна брати собі. Переїздити приємно навіть тоді, коли на вулиці викопано канави, в яких так добре гратись, навіть тоді, коли в батьків на очах сльози, а бабуся й кицька такі сумні.

Кицька дуже сумна. Вона раз по раз позіхає, умивається, нявчить, весь час ходить за бабусею і старанно уникає Віцуся. Віцусь хоче пояснити їй, що відбувається, але кицька не слухає. Віцусь бере кицьку на коліна, а вона, немов згадавши про якусь важливу справу, зістрибує й біжить геть.

Батько, Владек1! Маня поїдуть на возі з речами,, а ба7 буся, мама і малюки — трамваєм. Владек тримає два аба: жури, Маня — клітку з, канаркою.

, ї,хали довго-довго якимись незнайомими вулицями, потім іпіднімалися по сходах, і на кожному поверсі їх рорг глядало багато різних людей. . ..

."Тепер у нас буде чисто",— думає Владек.

: Тому що мама завжди говорила, що у них брудно, як у хліві, і що на першому поверсі не може бути чисто: діти наносять з вулиці грязюку.

Обіду цього дня не було. Спали на підлозі, тому що ліжка ще треба було збирати і в одному зламалася ніжка.

Назавтра всі встали рано. Віцусь не хотів одягатись, І .мама дала йому три дзвінких ляпаси. Віцусь дуже здивувався і вмить перестав плакати. Він зрозумів, що на новій квартирі все якось інакше.

— Пийте чай і вимітайтесь надвір,— сказала мама. Раніше вона ще додавала: "І не грайтеся з чужими дітьми!"

. — Всім іти? — спитав Владек.

— Усім,— відповіла мама.

Владек вів Віцуся униз сходами так само обережно, як учора ніс абажури. Віцусь був дуже задоволений, що треба так довго спускатися; а Маня вела Блішку й несла три коробочки — побоялась, що мама їх викине.

У дворі вони всі притиснулись до стіни, а діти з нового двору стали з цікавістю їх розглядати. Діти нічого не говорили, а лише підходили все ближче й ближче і дивились. Це було дуже неприємно, тому що вони ж нікого тут не знали.

Та потім одна старша дівчинка сказала:

— Чого витріщились? Людей не бачили, чи що? Відійдіть!

Діти послухались і відійшли, а дівчинка лишилась.

, — Це ви вчора в'їхали, еге ж? — спитала вона.

— Ми,— відповіла Маня.

Загалом то це Владек мав би відповісти, якщо він старший, та він у цей час думав про те, що б таке зробити, аби чужа дівчинка зрозуміла, що він не просто так — хлопчисько з вулиці. Сказати просто, що він ходить до школи, він не міг, тому що не хотів хвалитися, вклонитися теж не міг, бо лишив нагорі шапку. Тому він сказав:

— Дякую.

.— За що? — здивувалася дівчинка.

— За те, що ти їх прогнала. ,

Владек розумів, що він вискочив зі своїм "дякую" зов-сїМ недоречно: мама веліла дякувати за подарунки, а'дів-чйнка ж нічого їм не подарувала.

Потім вони розговорились, і нова знайома розповіла йому дивовижну історію про свого батька. Вона говорила пбшепки, щоб навіть Маня не чула, і заборонила Вла-декові розповідати про це іншим.

Владек повернувся додому гордий тим, що йому довірили велику таємницю, про яку ніхто не повинен знати.

Розділ третій

Маня, Блішка і Віцусь зразу завели собі знайомих і в добру погоду цілий день грались у дворі — мама їм тепер ніколи цього не забороняла. Маня не брала з собою у двір ніяких іграшок, тому що завжди хтось із дітей просив її подарувати іграшку. Якщо йшов дощ, то грались на

сходовому майданчику або в сусідів, унизу. І тоді Маня брала з собою дядьків подарунок — ляльку чи сервізик, який зберігся ще з добрих давніх часів.

І вони були задоволені новим життям, хіба що карамельок їм бракувало.

Владек лишався сам. Він дуже нудьгував і ображався на Маню, Віцуся і Блішку за те, що їм до нього й діла нема. Він дивився з вікна, як вони бігають по двору з дітьми; додому вони приходили тільки поїсти й ніколи нічого не розповідали. А Владек був надто гордий, щоб розпитувати.

Якось Владек відкрив ранець, погортав зошити й книжки, але йому нічого не було задано — адже він не ходив тепер до школи. Він зновугсів біля вікна з Абу на руках і став дивитись униз, у двір. Усе здавалося таким маленьким. Раніше він навіть з Манею грався тільки з ласки, а тепер йому лишилась одна Абу, яка й говорити ще не вміє.

Коли мама посилає його в крамницю, він навмисне йде двором дуже повільно — раптом хтось із ним заговорить.

Там, де вони раніше мешкали, він знав усіх і його всі знали: і токар, і перукар, і пан Марцін, і Франек. Ех, вернутися б туди хоч на хвилинку, подивитися, що там відбувається,— хто живе в їхній колишній квартирі, що робиться в школі, чи копають уже в дворі ями й канави?..

Кепсько тепер Владекові.

Батько йде рано-вранці й вертається тільки під вечір, і щоразу мама питає:

— Ну що?

— Нічого,— відповідає батько.

Бабуся сидить сумна, навіть не бурчить, тому що все тепер робить мама. Зате мама частіше сердиться, Віцусь і Блішка замість карамельок одержують ляпаси

Мама каже:

— Не думайте, що й тепер буде, як раніше.

Так було аж до суботи.

А в суботу прийшли дядько и тітка, але без Азора, лише з самим Янеком. Владек не любить Янека, бо він хвалько. Владек охоче лишився б у кімнаті послухати, про що говоритимуть дорослі, проте мама веліла йти надвір.

— Тільки грайтеся самі,— сказала тітка, і Владек почервонів.

Янек говорив мало, жодного разу не згадав про свою рушницю, і взагалі Владекові здалося, що він багато знає, тільки тітка йому заборонила говорити. Вони сіли на підвіконня на сходовому майданчику і стали дивитись, як смішно малюки у дворі граються в гості.

Коли їх покликали нагору, Владек думав, що буде кава з булочками, одначе на столі не виявилося ні скатертини, ні чашок.

— Ти не голодний, Янеку? — спитала мама й опустила очі.

— Ні, ні, він не голодний! — квапливо відповіла тітка.— Правда, Янеку, ти не голодний?

І вони стали прощатися, але не так, як звикле, і Владек здогадався, що бабуся завтра їде.

Раніше бабуся часто сердилась на Владека, скаржилась на нього батькові, і Владек любив її лише настільки, наскільки це вже зовсім необхідно. А тепер, коли він глянув на її зморшкувате обличчя й побачив, яка вона стара й самотня, він раптом відчув, що зараз заплаче. Та він не заплакав, а лиш подумав: "Мабуть, я не плачу тому, що вже великий".

І вперше в житті зовсім не зрадів тому, що він уже великий. Хто знає, що його тепер чекає?

Розділ четвертий

Наступного дня Владек прокинувся рано, хоча була неділя. А втім, неділя тепер нічим не відрізнялася від буднів.

Дорослі вже встали. Бабуся була одягнута так, ніби зібралась іти, а батько зав'язував якийсь клунок.

Владек сів у ліжку, проте мама сказала сердито:

— Спи, спи, ще рано!

Він поклав голову на подушку і вдав, що спить. Батько скінчив зв'язувати речі, і всі сіли пити каву, дуже темну, без молока. Пили мовчки. Батько — швидко, великими ковтками, а бабуся підносила ложечку до рота й подовгу дмухала на неї. Потім мама загорнула в газету хліб, до якого так ніхто й не доторкнувся, і бабуся сказала пошепки:

— Навіщо? Не треба.

— Знадобиться в дорозі,— відповіла мама.

Бабуся опустилась навколішки біля ліжка, де спали діти. Владек заплющив очі, але чув, як батько допоміг їй підвестись.

Потім батько взяв клунок і вийшов з мамою й бабусею в передпокій; мама скоро вернулася, сіла на стілець і довго про щось думала.

Коли Владек прокинувся вдруге, Віцусь уже не спав. Він протирав очі, кривився, дивився на всі боки й нарешті сказав:

— Бабуся пішла до кицьки.

Тільки тепер Владек згадав, що кицька лишилася на старій квартирі, і подумав, що Віцусь іще дуже дурний.

Мама дозволила Мані й Блішці піти в костьол із сусідкою з нижньої квартири. З цією сусідкою вони були вже знайомі — мама кілька разів з нею розмовляла й позичила їй шаплик для прання.

Віцусь подався в двір гратися з малюками, а Владек умостився з Абу на вікні.

Сьогодні неділя, всі діти в черевиках, ніхто не б'ється й не валяється на землі. Ось через двір пройшов довготелесий обірваний хлопчисько і з ним інший, той, що завжди допомагає двірникові підмітати; потім з'явився хлопчик, який усім дітям давав полизати червону карамельку. Прийшла дівчинка, яка ніколи ні з ким не грається, а лише дивиться, як граються інші, і всі їй дозволяють стояти й дивитись. А це ж не кожному дозволяється; підійдеш, а тобі скажуть:

— Чого не бачив? Чого тобі треба?

Владекові так одного разу й сказали. А коли він відійшов, хтось іще крикнув навздогін:

— Подумаєш, дженджик!

Мабуть, їм здалося смішним, що він буднього дня ходить у черевиках.

Ось тому-то Владек ще нікого й не знає, хоча живе вже тут цілий тиждень. Діти його образили, і він дав собі слово, що ні до кого перший не підійде, а вони про нього й думати забули.

— Допоможи мені, Владеку, картоплю почистили,— сказала мама таким тоном, яким звичайно говорять 'з н^еіо діти, коли про щось її просять і бояться, що вона відмовить.

Владек посадив Абу в ліжко, взяв ніж і заходився чистити картоплю. Робить він це так невміло, картопля весь час висковзує у нього з рук, а одна то й зовсім вискочила і закотилася під шафу.

Близько полудня вернулася з костьолу Маня і з таємничим виглядом сіла поруч з Владеком.

— Знаєш що,— почала вона обережно, тому що не була впевнена, що Владек захоче її слухати,— батько цієї Наталки, яка з тобою розмовляла, політв'язень і сидить під землею, у фортеці. Коли його заарештовували, ціле військо за ним прислали. Наділи йому на руки й на ноги кайдани, очі зав'язали, в рот хустку засунули, щоб не кричав. А офіцер сидів верхи на коні й тільки й чекав, як би в кого вистрелити.

Звідки Маня знає про те, що під великим секретом розповідала йому тоді Наталка?

Тільки Маня зовсім інакше розповідає, з різними додатками, і зрозуміти у неї нічого не можна.

Наталчин батько політв'язень, це правда; заарештували його тому, що у нього знайшли якісь папери, проте ні в які кайдани його не заковували.

Маня завжди якось старанно все розповідає, ніби казку. Навіщо брехати, якщо можна розповісти так, як було. Владек цього страшенно не любить.

Розділ п'ятий

Нарешті Владек знайшов собі товариша. Сидів він на сходах з Абу, раптом чує: хтось іде й насвистує.

"Хуліган якийсь",— подумав Владек, тому що мама каже, що свистять самі хулігани.

Хлопчак, який піднімався по сходах, ніс паку книг. Дійшовши до сходового майданчика, він зупинився, відсапуючись, поклав книжки на вікно, примостився поряд, огле-дівся і радісно усміхнувся. Видно було, що йому хочеться заговорити з Владеком; він глянув на нього раз, удруге й нарешті сказав:

— Ти вмієш читати?

— Звичайно,— відповів Владек.

— За цією книгою я цілий місяць полював!

Владек, колись грався в полювання зі своїм двоюрідним братом Янеком, у якого є рушниця; та вони полювали на зайців і качок, а що означає "полювати за книжкою", він не знав.

— Це історична повість з епохи Наполеона. Бачиш, усі сторінки цілі й навіть не пошарпані. Я всі книжки про Наполеона двічі перечитав. А "Потоп" Сенкевича — тричі. Знаєш "Потоп"?

— Знаю,— сказав Владек, який учив про потоп у школі, як Ной побудував ковчег і голуб приніс гілку на знак того, що вже сухо.

— А ця книжка,— вів далі хлопчик,— наукова, про зорі. Я її вже читав, проте взяв ще раз, тому що бібліотекарка не хоче давати самі повісті. І взагалі повісті проковтнеш за один день, а книжки ж видають тільки раз на тиждень. А тебе як звуть?

Владек з цікавістю роздивився хлопчика, який ковтає книжки. Що це означає "проковтнути книжку" і де за ними полюють?

— Ти ж іще не був у бібліотеці, правда? Шкода, що я не знав, а то б узяв для тебе бланк. Хоча можеш написати й на звичайному аркуші паперу, тільки треба, щоб керуючий печатку поставив. Я тебе проведу. Ти після обіду до когось у гості йдеш?

— Ні,— відповів збентежений Владек.

Він чимраз менше розумів, про що говорить новий знайомий, і боявся себе виказати, аби той не подумав, що він дурний і що з ним не варто водитись.

Вони умовились зустрітись о п'ятій годині, хоча Владек ще не вмів визначати час.

Пам'ятним був цей день у Владековому житті. Чого тільки не розповів йому хлопчик! Дивовижно, до школи не ходить, а все знає...

Знає, в якому капелюсі ходив Наполеон і як складав руки на грудях. Знає, що генерала молена відрізнити від звичайного офіцера з червоної підкладки, і що є величезні дерева баобаби,— в їхньому стовбурі можна жити, як у справжньому домі, і що в повітрі є газ кисень, без якого задихаються миші й не дзвонить дзвінок, і що хто не чистить зуби, у того в роті черв'ячки, і що телеграф — це електрична іскра.

— Хочеш пересвідчитись? — питає він.

— Хочу,— відповідає Владек, тому що він хоч і вірить, а все-таки хто його знає, правда це чи ні.

Вони перелазять через паркан і прикладають вухо до стовпа.

— Бачиш дріт?

— Бачу — каже Владек.

— Чуєш, як усередині гуде?

— Чую,— каже Владек.

— Це тому, що в стовпі електрика.

Розділ шостий

Багато вечорів підряд Владек, вмостившись із Олеком на низенькому даху погреба в кутку двору, слухав нескінченні оповіді товариша, а натомість повідомляв його про все, що знав про школу і шкільні премудрощі.

Поки Олек розповідав і вони читали різні книжки, все йшло добре. Та тільки-но вони бралися за якийсь шкільний підручник — граматику або задачник, Владек засмучено пересвідчувався, як мало він знає.

— Іменник відповідає на запитання: хто? що? Якщо живий — хто? Якщо неживий — що?

— Виходить, "Наполеон" теж іменник?

— Звичайно, тому що його можна бачити.

— І зовсім його не можна бачити, він помер.

— Еге ж, але на малюнку...

— А на малюнку ж він неживий — отже, відповідає на запитання: що?

Владек знизує плечима.

— А "слава" теж іменник?

— Славу можна бачити чи ні?

— І чому "слава" відповідає на запитання: що? — адже слава живе?

— Слава не лише живе, вона безсмертна.

Олек хоче бути прославленим полководцем і, мабуть, ним буде.

Він знає один спосіб: увечері, коли зійдуть зорі, треба довго дивитись на небо й чекати, коли впаде зірка, тому що бувають падучі зорі. А коли зоря падає, треба швидко сказатц: "Хочу прославитись!"

І бажання здійсниться.

Можна сказати: "Хочу розбагатіти!" Проте Олек не думає про гроші.

— Багатий живе, живе, а потім помре, і все. А прославлений чоловік — зовсім інше.

У неділю хлопці ходили в бібліотеку й прочекали там дві години. Тепер Владек зрозумів, що означає "полювати за книжками".

У школі ніхто з дітей, ну, можливо, за винятком двох-трьох, не говорив про книжки. Про те, що написано в книжках, розповідали тільки тоді, коли учитель викликав до дошки.

Тут було все інакше.

"Добра книжка?.. Ти що читав?.. Про що там ідеться?.. Казки, повісті, вірші, біографії, легенькі книжки, важкі книжки, в одному, в двох томах?.."

Діти брали книжки не тільки для себе, а й для братів, сестер, батьків.

Олек знав тут усіх, і його всі знали. Він давав поради, переконував, відмовляв.

"Думаєш, бібліотекарка дасть тобі аж три повісті? А іншим що?.. Цю не бери, в ній кінець загублено... Ця дуже смішна... Це фантастична мандрівка... Візьми оцю для батька..."

Без Олека Владек зовсім не знав би, що робити.

Олек подав бібліотекарці аркуш з печаткою керуючого:

— Прошу, пані бібліотекарко. Ось новий хлопчик.

Владек тільки шаркнув ногою, та й то незграбно, тому

що його з усіх боків штовхали: тут було дуже тісно.

Бібліотекарка взяла аркуш і записала нового читача.

— А десять грошів у тебе є?

— Немає.

— Тоді принесеш через тиждень.

— Гаразд.

Владек засмутився.

— А що, коли мама не захоче дати десять грошів? — спитав він на зворотному шляху.

— Не біда. Ця бібліотекарка нічого не скаже. Ось до другої, якщо в тебе немає грошей, і не підступися, а ця добра, вона просто для годиться каже, щоб приніс. А втім, якщо ти людина чесна, я тобі позичу.

Олек працює на складі канцелярських товарів і одержу шість злотих на місяць.

— Не бійся, я й тобі роботу знайду. Ось влаштуюсі у книгарню — іди на моє місце.

Цього вечора всі читали: і батько, і мама, і Владек, а Маня показувала Віцусеві й Блішці малюнки і до кожного малюнка придумувала оповіданнячко.

— Тільки дивіться: книги не рвати,— повчав Владек.

Розділ сьомий

• Батько вдень спить, а ввечері йде і вертається тільки під ранок. Він знайшов роботу в пекарні, де занапйщає здоров'я й заробляє так мало, що Владек тепер часто ходить голодний.

Владек нікому на світі не зізнався б у цьому ні мамі, нікому, бо це соромно — бути голодним. Одначе коли він бачить, що мало хліба, він відрізає собі зовсім тоненьку скибку. А коли мама наливає йому суп, він каже: "Годі", хоч і суп так смачно пахне. І часто — ой, як це соромно! — ■ Владекові пригадуються бутерброди з повидлом, які він їв на старій квартирі. Мама нікого тепер не вмовляє їсти, навіть Віцуся. А Владек вдає, що нічого не помічає.

Несподівано для Владека теж знайшлося діло.

В їхньому домі крамничка. Господарі крамнички—подружжя. Жінка така гладка, а в нього дерев'яна нога.

Дітей у них немає. Обоє вони не вміють ні читати, ні писати.

Одного разу вони попросили Владека прочитати їм про злочин, який було скоєно на їхній вулиці, похвалили його за те, що він так вільно читає, і дали йому шість монпансьє. Владек дав по дві штуки Блішці й Віцусеві, тому що Блішка й Віцусь маленькі; одну — Мані й одну — глухонімій дівчинці, яка ні з ким не грається, а лише дивиться, як граються інші, і ніхто її не проганяє.

Владек ще кілька разів читав у крамничці газету й кілька разів допомагав підраховувати виторг. Потім господар крамнички і його гладка жінка прийшли до них у неділю з візитом і сказали, що плататимуть Владекові за підбиття рахунків п'ять злотих на місяць і що хочуть узяти собі назовсім маленьку Абу, тому що своїх дітей у них немає а Абу вже не смокче грудь, і вони могли б її удочерити.

Владекові завжди здавалося, що він не любить Абу. Абу примхлива, плакса, нічого не розуміє і все хоче взяти в руки, а як візьме — то зіпсує. А мама велить поступатися їй, бо вона маленька й дурненька. Та коли вона дурна, то нехай не набридає і всюди не лізе. І Владек, бувало, часто злився на Абу, коли йому доводилось її забавляти.

Одначе коли він почув, що Абу збираються забрати назавжди, що він уже не буде її братом, а добродій без ноги стане її татом, це видалося йому так страшно, Абу стала йому така дорога, що він би нізащо на світі на це не погодився.

— Мамо, я працюватиму. Олек мені знайде роботу... Ні, ні, не віддавайте Абу. Вона така маленька! їй буде сумно без Блішки й Віцуся! Я віддам їй свою картоплю.

Владек геть забув, що він уже великий, заплакав і вибіг з кімнати. У дворі заліз на дах погреба, й усе плакав і плакав, і ніяк не міг заспокоїтись.

За що їх бог так карає? Кав'ярні у них немає, до школи ходити не можна, кицьку кинули, бабуся поїхала, тато занапащає собі здоров'я...

І Владек усе розповів Олекові.

— Не реви ти, рюмсо,— втішав його приятель,— усі великі люди були нещасними.

І він подарував Владекові ланцюжок від годинника, на якому висів маленький глобус.

Розділ восьмий

— Завтра я в сарай не йду,— сказав Олек.

"Сараєм" він називає склад, на якому працює, а хазяїна свого зве "старим". Навіть якщо хазяїн молодий, його все одно звуть "старим",— так уже повелося.

Олек іде завтра в охронку записувати молодшого брата.

— І в тебе ж є малюки. Візьми їхні метрики — всіх трьох запишемо. Та ти, мабуть, знову не розумієш?

Олек уже звик, що Владекові треба все пояснювати.

— Охронка — це школа для зовсім маленьких дітей; восьмирічних уже не приймають, тому що там навіть літер не вчать. Діти малюють, співають, плетуть кошички і щодня одержують молоко, а двічі на рік — подарунки: фартушки або черевички й тістечка. А втім, сам побачиш.

Який цей Олек сміливий! Пройшов з передпокою просто в кімнату й показав Владекові, де він сидів, коли був маленьким і сам сюди ходив. Потім показав, які малюнки ще тоді висіли на стінах, а які потім повісили. Потім відчинив двері в іншу кімнату, де столи й лави були трохи вищі.

— Бачиш? Це швацька майстерня. Тут старші дівчатка рчаться шити й гаптувати.

В цей час до кімнати зайшла маленька худенька жінка; вона впізнала Олека і зовсім не розсердилась.

— А, Олеку, як поживаєш? Що скажеш новенького?

— Я прийшов у важливій справі. Сподіваюсь, ви нам не відмовите. А це мій товариш Владек, у нього теж двоє дітей! Ось метрика мого брата, а це дві — дітей мого товариша.

Худенька жінка проглянула метрики й похитала головою, тому що Віцусь був замалий для охроики.

— Я за них відповідаю,— аж із шкіри пнувся Олек.— Уся трійця як на підбір, перший гатунок... Ви вже не прискіпуйтесь, товар чудовий і за оптовою ціною.

— Не блазнюй, Олеку,— сказала жінка.— Навіщо ти дурника з себе вдаєш? Ти ж розумний хлопчик.

Олек почервонів і замовк, а завідувачка попрощалася з ними, тому що прийшли дві жінки записувати дітей до охронки.

Владек дуже любив свого товариша, але іноді йому було за нього соромно. Якось у бібліотеці Олекові навіть пригрозили, що, коли він не заспокоїться, йому не видадуть книжок.

І тоді так само сказали: "Не блазнюй!"

Загалом Олек іноді розумний і славний хлопець, а іноді поводиться так, ніби хоче, щоб над ним потішалися.

— Завідувачка на тебе розсердилась,— почав Владек, щоб перервати неприємну мовчанку.

— Дарма, помиримось. У неділю я поїду до тітки, нарву квітів і до букета додам записку, а в записці напишу золотим чорнилом: "Прошу вибачення".

Олек став розповідати про той час, коли сам ходив до охронки.

— Завідувачка дуже добра. А тут є інша охронка, то я й собаку туди не пустив би. Ні за що ні про що за вуха деруть і лінійкою по пальцях ляскають. Вихователька там така злюща, вредна.

Владекові здалося, що Олек і в інші охронки теж, певне, ходив, тільки недовго.

Розділ дев'ятий

Хоч мама й пророкувала, що буде все гірше й гірше, діла їхні нібито почали поправлятися. Пан Вітольд із передмістя Прага віддав батькові тридцять карбованців, які був йому винен, продали старий комод,— і знову на столі почали з'являтись масло і яловичина. А маленька Абу одержала вперше в житті черевички.

Абу було врятовано. Ніхто її вже не забере, ніхто не понесе з дому.

— Наша Абу! — кажуть діти з гордістю і, йдучи надвір, беруть її з собою.

Раніше ні Владек, ні Маня не хотіли гуляти з Абу; вони вважали, що їм не личить няньчитися з немовлям: адже

вони до школи ходять. Проте раніше Абу була тільки мамина, а тепер вона спільна.

Владек купив для неї справжню швейцарську шоколадку, від якої її тричі нудило; Маня подарувала їй свою ляльку, ту, що менша, хоча було ясно, що Абу її тут-такн розіб'є; а Блішка з Віцусем плели й вишивали в яслах для Абу різні сюрпризи. (Завідувачка все-таки прийняла Віцуся в ясла, хоч він і надто малий).

Владеків день минає тепер так.

Вранці Владек іде в крамничку но тріски для розпалювання, по хліб і по гас. Потім допомагає прибрати кімнату — зовсім у них не чисто, хоча вони мешкають високо. Потім Владек вчиться з Манею, щоб вона не забувала-того, чого її навчили в школі, і допомагає мамі.

Шкода, що він тоді не віддав і Маніну метрику. Вона б теж ходила в ясла і вчилася б там шити. А тепер уже пізно.

Щовечора о четвертій годині Владек вирушає в редакцію газети. Там на стіні будинку вивішують у цей час свіжі газети з оголошеннями про роботу. Треба поспішати, щоб зайняти добре місце й першим записати адреси крамниць, де потрібен посильний.

Владек погано знає Варшаву. Йому доводиться раз у раз питати перехожих, як пройти на ту чи іншу вулицю, а коли нарешті він добирається до місця, завжди виявляється, що він уже запізнився або що він надто малий і не вміє робити того, що належить.

— Ну що? — питала мама.

— Нічого,— відповідав Владек точнісінько так само, як казав батько, коли шукав місце.

Мабуть, багато хлопців шукало роботу, тому що Владе-кові часто доводилося чути, що місце вже зайняте. Хлопчаки, дівчатка й дорослі завжди юрмилися біля стіни, читаючи оголошення. Ці хлопчаки, дівчатка

й дорослі приходили сюди щодня — завжди одні й ті самі,— значить, і вони не могли знайти роботу.

Траплялося, що йшов дощ, проте люди терпляче стояли під дощем і чекали. Іноді газета запізнювалась або приходило стільки народу, що не проштовхнешся, а здаля прочитати неможливо — дуже дрібні літери.

Якось, коли Владек шукав майстерню токаря, в одному дворі на нього накинувся собака. Правда, не вкусив, проте штани порвав. Владек міг зажадати від хазяїна собаки нові штани. Але для цього потрібен свідок, а там тільки один двірник у воротях стояв, та й той його ж іще й вилаяв:

— Ти ба, роботи шукає. Знаємо ми вас, халамидників!

Розділ десятий

Було вже майже зовсім темно. Владек квапився дочитати розділ, поки ще видно літери. Він саме читав про те, як червоношкірі хотіли спалити на багатті мандрівника, на допомогу якому поспішали товариші. І раптом хтось потягнув його за рукав.

— Хто це? Чого тобі? — злякався Владек.

Це була Блішка.

Весела непосида Блішка здавалася тепер притихлою і сумною.

— Владечку!

— Що?

— Ти не будеш на мене сердитись?

В очах у Блішки були сльози, перлисті круглі сльози.

— Що ти там наробила, Блішко?

— А ти не будеш сердитись і нікому не скажеш?

— Не скажу.

— Я погана. Віцусь маленький і дурний, він не винен,

що я купувала цукерки.

Віцусь, почувши своє ім'я, виліз із-за шафи й повільно

підійшов до Владека.

— Одного разу я купила на грош, потім на два гроші. А потім ще я посперечалася на два гроші й програла.

— А гроші в тебе звідки? — здивувався Владек.

— А в мене їх не було.

Владек зрозумів: Блішка наробила боргів і тепер її рвуть на частини кредитори, як пана Вітольда. Блішка вчинила легковажно, жила неощадливо й тепер розплачувалась.

— Скільки тй винна? — спитав Владек.

— Раніше треба віддати п'ять грошів: три в охронці і два у дворі.

Сьогодні Блішка навіть в охронку не пішла, тому що дівчинка, якій вона винна гроші, сказала, що більше чекати не може і все скаже завідувачці, а завідувачка вижене Блішку з охронки. Це вже неодмінно.

— Владеку, Владеку, любий, тільки не кажи мамі. Я більше ніколи не буду.

І Блішка мало-помалу все розповіла.

Почалося з того, що вона купила у Юзі за грош одне монпасье в борг,— адже в крамничці за грош дають чотири монпансьє. Потім у неї не було гроша, щоб віддати Юзі, тому вона посперечалася з Юзею на грош і програла. Це вже два гроші. Тоді Юзя веліла їй за ці два гроші принести Манін сервіз, проте Блішка не захотіла. А потім

Віцусь сказав, що розповість усе мамі, і їй довелося купити йому карамельку, щоб він нічого не говорив. Гроші вона взяла в борг у іншої дівчинки в садку, а карамельку сама навіть не покуштувала. Адже Владек пам'ятає її скельце? Ну те, зелене, крізь нього якщо дивитися, все-все зелене? Так от, і скельце, і печатку з ангелочками, і маленьке порцелянове кошенятко без ноги — все вона віддала. Нічого у неї більше нема!..

Владек геть забув про мандрівника, якого збиралися спалити на багатті.

Якби замість того щоб думати про індіанців і тигрів, він краще наглядав за Блішкою, то давно помітив би, що вона весь час сумна, не сміється, не скаче, як раніше, і в охронку ходить неохоче, і все про щось шепочеться з Ві-цусем. Мама ж просила Владека, щоб він наглядав за Блішкою і Віцусем, а він що? Й у вус не дує...

Владек обіцяв Блішці заплатити за неї одинадцять грошів, а собі дав слово більше думати про молодшу сестру і брата.

І ось Блішка знову дзвінко сміється і скаче, а Владек пишається тим, що це його заслуга.

Розділ одинадцятий

Тепер нарешті всі дізналися, де цілими днями пропадала мама. Виявляється, вона ходила з однієї кондитерської в іншу, з однієї пекарні в іншу й шукала для батька кращої роботи. Дорогою вона питала в усіх крамничках, чи не потрібен хлопчик посильний або дівчинка, тобто Маня.

Владек добре знав, як неприємно скрізь вислуховувати, що ти непотрібен, і тепер уже не дивувався, що мама весь час така сердита. В одному місці чемно скажуть, що роботи немає, в іншому крикнуть, щоб не чіплявся, в третьому звелять забиратися геть. Навіть собаки кидаються на тих, хто шукає роботи, це вже Владек напевне знає.

І тільки сьогодні мама розповіла про все відразу.

У батька буде денна робота, і платитимуть йому більше, тому що його там знають ще відтоді, коли він був молодим і в нього не було ні дружини, ні дітей. Маня ходитиме в квіткову майстерню, а Владек — у гасову крамницю. Тільки він мусив бути дуже обережним, щоб не влаштувати пожежі.

— Тепер не здохнемо взимку з голоду,— весело сказала мама, проте батько був похмурий і все зітхав.

— Не про те я мріяв,— сказав батько.

— Послухай, Антонію,— переконувала його мама,— не будь дитиною. Знаєш, скільки в нас лишилося від Вітоль-дових грошей? Всього дванадцять злотих. А зима на носі. Може, навесні знову якісь грошенята з'являться, тоді придумаємо щось краще.

— Знаю! Проте гнати дітей на роботу... Вони й так не вчаться. Ким вони виростуть?

Уперше мама говорила з батьком про справи при Вла-декові й Мані; раніше їх завжди висилали з кімнати.

Мама взяла олівець і папір і стала підраховувати, скільки коштує квартира, вугілля, їжа. Потім прикинула, що треба купити з одягу. Де вже тут думати про школу й книжки! Навіть якби школа була безплатною, і то нічого б не вийшло. Владек з Манею заробляють вісім злотих, без цих грошей не обійтися.

— Я тобі не дорікаю,— сказала мама батькові,— проте є тут і твоя провина.

Тоді батько зірвався із стільця, не кажучи ні слова, надів шапку і вийшов.

Владек багато думав цього вечора.

Уже давно Владек підозрював, що він "безнаглядний": не ходить до школи, вибігає без шапки надвір, няньчить маленьку Абу... Та все-таки він не зовсім "безнаглядний"; не курить цигарок, не лихословить, не чіпляється до саней, возів, трамваїв; і якщо бачить учня з ранцем, то, хоч і дуже заздрить, все ж таки не кричить йому навздогін:

Першокласник-ковбаса,

Купив коня без хвоста! 1

1

Олек не "безнаглядний". Олек хоче бути великим полководцем, але не може, тому що мусить сам заробляти собі на життя.

Ось у дворі багато дітей "безнаглядних", і не тому, що в них немає ранців, пеналів і ремінців з блискучими пряжками, а тому, що ні в кого з дорослих немає часу ними зайнятись і пояснити їм, що добре, що погано.

І Владекові прийшла в голову чудова думка, тільки треба ще спершу порадитися з Олеком.

Розділ дванадцятий

Три тижні тривала нарада: адже Владек тепер цілий день був зайнятий у крамниці й діти могли збиратися на даху погреба тільки вечорами. Спочатку Олек з Владеком радилися вдома, потім покликали Маню й Наталку. Приходила і глухоніма Михалинка; сяде й дивиться на них, нехай сидить, адже вона не заважає.

Нарешті статут товариства був готовий. Товариству дали назву "Еселче" і так називали його, поки Владек не помітив, що "рицар" у книжці пишеться через "р", а не через "л". Після цього "Союз Рицарів Честі" довелося перейменувати в "Есерче", а то було б незрозуміло, чому "рицар" скорочено називається "ел".

"Есерче" — "Союз Рицарів Честі".

Девіз "Есерче": "Слава".

У "Есерче" є свій головнокомандувач. Головнокомандувачем може бути й дівчинка, якщо погодяться члени Союзу.

Тому, хто входить до "Есерче", не дозволяється брехати, мучити тварин, курити і глузувати над маленькими, він зобов'язаний захищати малюків і допомагати їм.

Якщо в дворі є хвора дитина, каліка або глухонімий, а у "Ерче", тобто у "рицаря честі", в кишені лежить карамелька, він повинен віддати карамельку хворому, малюку або каліці. Іграшки теж треба віддавати маленьким, якщо дозволять батьки.

"Ерче" зобов'язаний брати з бібліотеки книги й не рвати їх. Він повинен щотижня прочитувати по одній серйозній книжці.

"Ерче" не дозволяється красти, навіть жартома виманювати у наївних дітей подарунки, лихословити та блазнювати.

Якщо в "Ерче" брудна голова, він повинен сам її вимити. Він повинен щодня чистити свій одяг. Якщо він не вміє шити, то пришивати йому гудзик будуть дівчатка.

Взимку "Ерче" будуть щодня збиратися, щоразу в іншій квартирі, і читати вголос тим, хто не вміє читати.

Головнокомандувач призначає щодня начальника двору і начальника по сходах, щоб вони стежили за порядком.

Обов'язки начальника двору:

1. Щоб не бились.

2. Щоб нікого не дражнили.

3. Щоб не брехали.

4. Щоб не смітили.

5. Щоб не сварились.

Начальником може бути як хлопчик, так і дівчинка.

Якщо начальник двору не може впоратись один,; він кує зозулею, і за цим сигналом усі "Ерче" повинні прцйти йіому на поміч.

У начальника двору є булава, яку йому вручає головнокомандувач.

Начальник по сходах виконує ті самі обов'язки, що й начальник двору. Крім того, він повинен збирати кісточки, скалки скла і взагалі все, на чому можна посковзнутись і впасти.

Усі "Ерче" допомагають двірникові і стежать за чистотою.

Грошей вирішено поки що не брати — спершу треба подивитись, як піде діло.

Якщо батьки б'ють свою дитину, два посли від "Есерче" йдуть до них і просять, щоб вони більше цього не робили.

Кожний новий рицар складає таку присягу;

"Я... (ім'я і прізвище) вступаю до "Есерче", тобто до "Союзу Рицарів Честі". Приймаю девіз: "Слава", яка є іменником безсмертним. Я знаю, чого мені не можна робити, і якщо я що-небудь таке зроблю, то признаюсь, скажу правду, і нехай мене засудять до покарання, яке я заслужив".

Статут "Союзу Рицарів Честі" довелося переписати п'ять разів: один примірник узяв Владек, один Олек, по одному — Наталка і Маня, а

п'ятий поклали в пляшку і закопали пізно ввечері біля телеграфного стовпа — це був наріжний камінь товариства.

Розділ тринадцятий

Настала зима, занесла снігом двір та погріб і прогнала дітей у кімнати. Затихли гомінкі ігри, безлюдними стали під'їзди і сходи.

Віцусь не ходить в охронку, тому що в нього немає пальта. Владек відморозив вуха, вони розпухли й горять. Вранці в кімнаті так холодно, що, коли дихаєш, іде пара. Батько й маленька Абу сильно кашляють. А вугілля чимраз дорожчає. Про Бліщині іменини згадали тільки під вечір; про різдво і ялинку ніхто в домі не говорить, в гасову крамницю вже надійшло два ящики свічок,— червоних і синіх.

З села одержали листа: бабуся хвора, чи не може батько приїхати?

Цього дня батько пішов до дядька.

Вернувся він пізно ввечері й дуже багато й гол<)сно говорив.

Він казав, що раніше люди й зовсім не знали вугілля, а жили, що йому нема діла до дітей, що кожен повинен про себе думати, що краще вже піти в ліс і з вовками жити, тому що вовків приручають, і що люди гірші за вовків,— ситий вовк завжди дає наїстися голодному. Потім батько говорив, що коли він був хлопчиком, то їв тільки черствий чорний хліб з водою, а от же ж виріс і дослужився в армії до чину, що горілка зовсім не така погана штука, що в голові від неї світлішає, як від електричної лампочки.

Владек заховав голову під ковдру, він зрозумів, що батько говорить, як старший брат Бронека, коли той п'яний.

Мама пробувала заспокоїти батька: ,;

— Тихіше, Антонію, дітей розбудиш.

Проте батько відповідав, що бажає говорити голосно, бо він у себе вдома, а кому не подобається, нехай котиться під три чорти.

Мама хотіла дати батькові склянку чаю, але батько кинув склянку на підлогу.

Діти прокинулись і заплакали, а батько став лаятись; він кричав, що він їм більше не батько, що мама йому не потрібна і що він виїде в Америку.

— Владека я заберу з собою. Там з нього людина вийде, а тут пропаде, зіп'ється, з торбою піде.

Потім він поклав голову на стіл і нічого більше не говорив, а тільки весь тремтів, ніби йому холодно. А мама гладила його по голові й шепотіла:

— Заспокойся, Антосю, пожалій своє здоров'я, воно ще тобі знадобиться. Не так уже все погано, тільки б зиму якось перебитись... Не ми ж одні мучимось,— казала мама,— скрізь те ж саме. У тих, що поруч живуть, за квартиру ще не плачено,— хазяїн грозиться їх на вулицю викинути; швачка внизу вже другий тиждень без роботи, а у візника такі злидні, що вчора довелося дати йому в борг два злотих.

— І дала? — спитав батько.

— А що було робити?

Батько дуже зрадів:

— Бачиш, мене сварила, а сама те саме робиш. Хіба можна відмовити людині в біді?

І батько став говорити, що в мами добре серце, вій цілував їй руки й дякував за те, що вона дала візникові два злотих.

А Владек подумав, як добре було б, якби батько захотів вступити до "Союзу Рицарів Честі". Тоді він став би головнокомандувачем, як найстарший, і в Союзі припинилися б вічні чвари — адже дорослого всі мусять слухатись.

А ще треба було змінити статут і додати, що "Ерче" не можна пити горілку і розпускати плітки.

Тому що через плітки Наталка взяла й вийшла із Союзу: хтось набрехав, що ЇЇ батько сидить у тюрмі зовсім не за політику.

А Наталка була дуже корисним "Ерче", її навіть хлопці слухались.

Розділ чотирнадцятий

Шість разів на тиждень збиралися "Рицарі Честі" на колективне читання, щовечора в когось іншого: в понеділок — у пана Юзефа, слюсаря фабрики бляшаних виробів; у вівторок — у Олека, в середу — у Владека, в четвер — у лавці, де Владек вів рахунки, в п'ятницю — у кондуктора, в суботу — у матері Михалинки. В крамниці їх навіть чаєм поїли й давали кожному рицареві по булочці з сиром. Після читання іноді грали в шашки. А більше нічого не могли придумати.

Тільки один раз, у лютому, влаштували театральну виставу з речовою лотереєю. Квитки на спектакль коштували десять грошів для дорослих і чотири гроші для дітей. А квитки речової лотереї — два гроші.

Головні виграші були: ланцюжок з глобусом від годинника, ляльковий сервіз, складаний ножик з двома лезами, пахуче мило, плетені паперові рамочки для фотографій, тістечко з кремом і золота рибка в банці. Частину речей зібрали серед дітей, частину дали дорослі; золоту рибку купили за двадцять грошів тому що один виграш обов'язково повинен бути живий. У справжніх речових лотереях завжди один виграш поні, або корова, чи ще якась тварина.

Спершу хотіли поставити спектакль. Олек з Манею написали драму з життя Наполеона і ще одну, теж історичну, за "Потопом". Владек уже знає тепер, що "Потоп" — це повість Сенкевича, і ще він знає, що Маня так дивно все розповідає, тому що в неї літературний хист. Так каже Олек.

Проте в спектаклі одне погано: досить комусь посваритися, і все зупиняється. Вже нібито всі погодилися, ІЦО

Олек буде Наполеоном, і знову невдоволені: Наполеон говорить найбільше, а інші тільки стоять і мовчать. 11 '

— Я підкорю весь світ! — вигукує Наполеон.— Я під: корю Європу, Азію, Африку, Америку і Австралію! Дивіться, мої вірні друзі, маленька кулька на моєму ланцюжку — це цілий світ, тобто глобус. А треба вам сказати, що Земля має форму кулі. Всі народи будуть мене слухатись, і я стану прославленим полководцем.

Який цей Юзек дурний: каже, що Наполеон не може говорити на сцені по-польськи! Видно, ніколи не був у театрі. Он Олек, той п'ять разів був!..

Драму так і не поставили — був концерт.

Грав грамофон, Олек декламував, Бронеків брат наслідував голоси різних звірів і птахів, Стефек з Юзем танцювали краков'як під акомпанемент губної гармошки, потім був спів і смішний монолог.

Усі чудово провели час, сміялися, що тістечко з кремом виграв старий дядько Петро, який недавно одружився, а рибку виграла крамарка, а в неї немає дітей.

Наталка помирилася з дітьми, прийшла на виставу і співала понад програму. А найбільше раділа глухоніма Ми-халинка, тому що на збір з вечора вирішено було купити їй пальто, а вона всю зиму не може вийти з дому.

Легковажна Блішка і маленький Віцусь дуже сміялись, коли Бронеків брат зображав старого і молодого півня, розсердженого індика, собаку, який говорить з кицькою, курку, що знесла яєчко, і цуценя, якого б'ють за те, що воно зробило калюжу.

Довго, дуже довго пам'ятав Владек цю виставу.

Коли Віцусь і Блішка померли, коли Олек незабаром поїхав у Лодзь, Владек згадував їх не інакше, як на виставці з речовою лотереєю.

Розділ п'ятнадцятий

Владек знайшов урок: навчати Казя й Зоею букв і лічби.

— Тільки чи впораєшся, юначе? У тебе ж у самого ще молоко на губах не обсохло,— сказав батько його майбутніх учнів.

— Впораюсь,— відповів Владек.

— А ви, розбійники, щоб учителя слухалися, глядіть мені! Коли вітаєтесь, вклоняйтеся гречно і кажіть йому "пан", розумієте? Ученому — світ, а невченому — тьма.

Вчитель наш благодійник, після батька й матері третя персона! Поскаржиться на кого — так віддухопелю, що на все. життя запам'ятає! Голови підніміть, в очі дивіться, ледацюги. Ти ба, макітри поопускали! А ти, юначе, як що — зразу потиличника або у вухо, не давай спуску!

Владек був радий, коли ця промова скінчилася, тому що діти ж іще нічого поганого не зробили, то за що ж на них сердитись?

На уроці все йшло добре.

Владек показав дітям перші чотири літери, пояснив, що Б — черевце і паличка, а у В черевце знизу і черевце зверху. Тільки голос у нього трохи тремтів від хвилювання. Потім він звелів їм лічити до десяти на пальцях і на дошці. Потім прочитав маленьке оповідання про пастуха-брехунця і про вовків, потім написав у їхніх зошитах палички і хрестики на завтра.

— Ну, досить на перший раз,— сказав батько Казя і Зосі.— Вклоніться панові вчителю. Так, юначе, в житті нічого не дається задарма!..

І Владек, голодний і втомлений, тому що він прибіг на урок просто з крамниці, повинен був вислухати довжелезну промову про навчання, повагу до старших і дитячі пустощі.

А на другий день урок минув так погано, що гірше й бути не може.

Казик, вклоняючись учителеві, ніби ненароком перекинувся.

Зося випнула живіт і почала бігати по кімнаті й кричати, що вона Б і В. Потім він заліз під стіл, а вона під ліжко.

Владек розгубився; Спершу він пробував їх умовити, обіцяв, що розповість казку, купить карамельку — нічого не допомагало. Тоді, розсердившись, він хотів навіть ударити Казя, але хлопчик відскочив і грізно крикнув:

— Спробуй тільки зачепи!

Владек, мало не плачучи, подався до дверей.

— А як же урок? — закричали діти.

— Ви злі й дурні... Не буду я вас учити.

— А в тебе молоко на губах не обсохло,— сказав Казик.

Але Зося, злякавшись, осадила брата:

— Не лайся і не говори йому "ти". Чув, батько велів його "паном" називати.

Владек лишився, тому що діти обіцяли сидіти тихо. Сиділи вони й справді тихо, але відповідали навмисне погано і раз у раз починали реготати.

Владек пішов з уроку стомлений і засмучений, і йому пригадалось, як ще на старій квартирі він пішов до Змія і попросив, щоб той відкрив свою кав'ярню з мармуровими столиками десь в іншому місці.

— Мій тато сюди перший приїхав,— сказав він.— Навіщо ж ви відкрили кав'ярню навпроти тата?

Змій спочатку нічого не зрозумів, а коли розібрався, в чім річ,— вигнав Владека, та ще й обізвав його шмаркачем, який лізе не в своє діло.

Владек ішов вулицею і думав, що найболючіше, коли хочеш зробити щось добре, а тебе не розуміють, найболючіше — несправедливість.

Чому ці діти так його образили? Адже він їм нічого поганого не зробив.

За що його скривдив Змій? Хіба Владек не казав правду, коли хотів заступитися за батька?

Чому люди гірші від вовків? Ситий вовк завжди дає наїстися голодному.

Розділ шістнадцятий

Одного разу Владек прийшов додому геть розбитий. За вечерею він нічого не їв, тільки чаю випив і ліг у постіль. Його морозило. Спробував заснути, але йому було якось не по собі: чи то горло боліло, чи нудило від випитого чаю. Він промучився так, поки годинник не вибив дванадцяту, а потім не витримав.

— Мамо! — закричав він.

Мама не відповіла. Владек полежав ще трохи, намагаючись заснути, — ні, йому дедалі гірше...

— Ма-а-а-мо!

— Що?

— Я не можу заснути.

— Перехрестись,— мовила мама сонним голосом.

Але Владекові ставало все гірше й гірше. Він почав стогнати.

Мама засвітила лампу, підійшла до його постелі і вже не відходила від нього до ранку. А вранці занедужав і Ві-цусь.

Владек знає, що час вставати і йти в крамницю, чує, як Віцусь кричить у гарячці, чує, як мама розмовляє з батьком, але йому однаково. "Паскудна ця крамниця: там так брудно, так смердить гасом... Олекові краще на паперовому складі..."

Прийшов якийсь добродій, оглянув Владека й Віцуся; мама стала плакати, а добродій розсердився на маму.

Потім вернувся з роботи батько, Віцуся і Владека одяг-ли, загорнули в ковдри і знесли вниз по сходах. На вулиці їх уже чекав візник.

— Куди ми їдемо? — спитав Владек.

— У лікарню.

— Навіщо?

— Не розмовляй, холодно.

І мама натягла йому на голову ковдру.

Владек усе пам'ятає.

Спочатку вони їдуть на візнику, він з Віцусем — на великому шкіряному сидінні, а мама з батьком — на маленькому ослінчику. Потім чекають перед будинком з гратами. Потім чоловік у білому халаті засуває йому глибоко в горло якусь залізну штуку. Владек бачить, що це не ложка, а щось зовсім інше. Ось він сидить у ванні, його миє жінка в білому халаті.

Тепер він уже в постелі, він чує, як кидається й сердито репетує Віцусь.

— Тихіше ти, паршивцю,— кричить якийсь хлопець.

Тому що у великій білій кімнаті стоїть дуже багато

ліжок, одне при другому, і в кожному хтось лежить.

"Якщо надумають бити Віцуся, я його скривдити не дам",— думає Владек.

Але Віцуся ніхто не бив.

Щоразу, коли Владек прокидався, він підводив голову й дивився, що робить Віцусь. То він бачив біля його ліжка добродія в халаті, то сестру милосердя в білому очіпку з великими вилогами, схожими на крила.

"Віцусь помре",— несподівано подумав Владек.

Настав ранок, і знову вечір. Владек ночував себе вже краще, тільки сильно боліло горло й хотілося пити. Він сів і подивився на брата. Йому стало шкода, що він тоді не хотів віддати Віцусеві пляшечку з-під одеколону.

— Віцусю, ну що ти кричиш, чого ти хочеш?

— Не говори з ним, він непритомний,— сказала жінка в білому халаті.

Дивно, що всі тут ходять у білих халатах.

Владек заснув і спав дуже довго. Він прокинувся лише тоді, коли його покликав хлопчик із сусіднього ліжка.

— Агов, подивися, твого брата нема!

Владек злякався.

Та в цей час зайшов фельдшер, який вранці і ввечері роздає всім градусники.

— Скажіть, будь ласка, де Віцусь? — запитав Владек.

— його взяли додому.

— А мене коли візьмуть?

— Ти вже великий, ти не нудьгуєш за домівкою. Владек зітхнув: йому теж хочеться додому. Горло вже майже зовсім не болить.

Розділ сімнадцятий

Владек уже одужав, тільки шкіра на руках і ногах ще лущиться. Він здирає смужки шкіри, щоб швидше вернутися додому. На обід йому вже дають булочки, правда, не більше двох.

У неділю його відвідав батько; мати не змогла прийти, тому що Блішка хвора. Наступної неділю Владек вернеться додому. Так каже лікар. Чи добре Владекові в лікарні?

— Добре, тільки дуже набридло. Вчора он тому хлопцеві, який лежить біля вікна, розрізали чиряк на шиї, і зовсім не боляче, тому що йому такі краплі для сну давали. А цей, що лежить біля стіни, теж з їхнього двору, син розсильного; його вдома б'ють, так він зовсім не хоче вертатись; тепер йому щодня м'ясо дають і він спить на постелі... А Віцусь справді вдома? А чому його взяли вночі, а не вдень, як усіх? Сьогодні он теж двох дітей виписали, бо вони вже одужали. А Віцусь тепер не кричить, він уже опритомнів?

Владек ледве дочекався наступної неділі. Швидко вибіг по сходах і розчинив двері. Он Маня, Абу, а в постелі Блішка, але вся голова у неї обв'язана, і вона якась зовсім інша.

Блішка хоче привітатися з братом, але тільки ледь — ледь повертає голову і знову зі стогоном закриває очі.

— Владеку!

— Що, Блішко?

— Віцусь уже одужує? Коли він вернеться?

Владек глянув на маму і все зрозумів, і на душі у нього стало так, як тоді, коли Абу хотіли віддати крамарці.

Три дні Блішка нічого не говорила, не пила, не їла, тільки тихо стогнала, навіть у сні. На четвертий день, коли Владек прийшов з крамниці пообідати, а мама, змучена безсонними ночами, заснула, Блішка тихенько покликала Владека:

— Владеку, ти знаєш Єленку?

— Каролеву сестру?

— Еге ж... Я їй винна два гроші... Коли я помру, ти віддай... І не сердься на мене.

Блішка говорила дуже тихо, тому що на губах у неї були чорні струпи, і губи дуже боліли, і до них треба було весь час прикладати шматочки вати, змоченої у холодній воді.

— Владеку, попроси маму, щоб мені більше не робила перев'язок, тому що це так боляче... так боляче...

Блішці зробили тільки ще одну перев'язку, а друга вже не знадобилась...

Владек не хотів чекати чергової платні. Він узяв у Оле-ка шість грошів і відшукав Єленку.

Блішка брала у тебе в борг два гроші, правда?

— Ага,— сказала Єленка, ніби засоромившись.

— Ось тобі шість грошів.

Єленка не хотіла брати більше, ніж їй належало.

— Тоді віддай решту дідусеві. Скажи йому, щоб прочитав молитву за упокій душі Віцуся і Блішки.

Розділ вісімнадцятий

— Ти ж теж хочеш прославитись, правда?

— Хочу,— не вагаючись відповідає Владек.

— Теж хочеш стати полководцем?

— Мабуть, ні,— каже Владек.

— У серйозних справах ніяких "мабуть" не буває! — обурюється Олек.

Владек скаже Олекові, ким він хоче бути, якщо Олек не буде над ним сміятися. Владек хотів би стати знаменитим лікарем. Відтоді як Блішка і Віцусь померли, Він часто про це думає, хоч і знає, що це неможливо. Чому неможливо? Хіба Владек не читав біографії знаменитих самоучок і великих мучеників науки? Все можливо, тільки треба по-справжньому хотіти і вміти взятися за діло. Щоб стати лікарем, треба тільки закінчити школу. Полководцем стати набагато важче, полководцеві потрібна ще й армія.

— Як же я закінчу школу, коли я до неї не ходжу? — прошепотів Владек.

— Ходитимеш, от побачиш. І я ходитиму, тому що полководець повинен багато знати.

Олек знайшов у Варшаві недільну школу. До цієї школи ходять тільки раз на тиждень, у неділю, а весь тиждень можна працювати. Вступного внеску нема, але записати до школи може тільки господар великої крамниці — така вже існує формальність.

— Я все роблю по-військовому,— каже Олек.— Шко-ла — це фортеця, яку треба взяти штурмом. Я вже розвідав місцевість і виявив перешкоди. Завтра — перша атака.

Наступного дня під час обідньої перерви вони зустрілися біля крамниці, з власником якої вирішено було переговорити.

— Ти тут? Добре. Тепер вище голову, груди вперед, перехрестись, і ходімо.

Владек сам нізащо б у світі не ввійшов!

— У нас нагальна справа до пана принципала,— голосно сказав Олек, увійшовши до крамниці.

— Нагальна? — здивувався прикажчик і вийшов до сусідньої кімнати.

За хвилину їх ввели в кабінет, де сиділи двоє добродіїв — молодий і старий, сивий.

— Вам чого, хлопчики? — спитав молодий.

— Ми хочемо, щоб ви записали нас до недільної школи.

— А ви звідки?

— Я працюю на паперовому складі, а мій товариш у гасовій крамниці,— каже Олек.

— То чому ж ви прийшли до мене?

— Тому що ви працюєте в "Купецькому товаристві".

— Авжеж, але я можу записувати тільки тих, хто в мене працює.

— Ми думали, що ви нам не відмовите, бо це ж тільки формальність, — сміливо відповідає Олек.

Сивий добродій надів окуляри й повільно, по складах сказав:

— А що це означає — формальність?

— Формальність,— каже Олек,— це така дурниця, яку треба зробити, щоб ми могли ходити до школи. І щоб я міг стати полководцем, а мій товариш лікарем.

Владек ладен був крізь землю від сорому провалитись. Як же це можна отак зопалу все й викласти чужому чоловікові?

— Гаразд, я вас запишу,— сказав сивий добродій.— Зайдіть до мене завтра.

Олек дістав записник, і добродій продиктував йому своє прізвище й адресу. Виходячи, Олек сказав, можливо, трохи надто голосно:

— Моє шанування!

А коли вони були вже на вулиці, Олек, зітхнувши з полегкістю, оголосив:

— Перша атака вдала, завтра друга!

— Тільки я вже з тобою не піду,— каже Владек.

— Обійдеться і без тебе. Завтра я сам упораюсь. Скажу старому, що ти надто несміливий.

Розділ дев'ятнадцятий

Олек, Владек і Маня весь вільний від роботи й занять час проводять разом. У будні у них часу мало; ішеіть увечері вони вчать граматику й розв'язують задачі. І тільки коли майже зовсім споночіє, зберуться ненадовго разом, але тут уже треба йти спати.

Зате у неділю вони ходять гуляти й дивитись на вітрини крамниць. Один раз були на березі Вісли, другий — у зоологічному музеї, там, де є маняки всіх звірів. І ще вони були на кладовищі, на могилі Віцуся і Блішки. Але батьки дуже сердилися, тому що вони пізно вернулися додому — ніяк не могли знайти могилу.

Іноді до них приєднувалась Наталка, або син керуючого, або Михалинка, яка тепер уже розуміє, коли з нею говорять жестами. Михалинку вони люблять, і Наталку теж, але трохи менше, бо вона думає, що коли її батько політв'язень, то всі повинні її слухатись.

А син керуючого дуже противний, вічно він вихваляється, достоту як Владеків двоюрідний брат Янек: батько йому купить годинник, велосипед, карету; у нього є дядько — парафіяльний священик, і ще один — дуже багатий, в гостях у цього дядька він їздив на поні. Найчастіше він говорить про свій майбутній годинник, а Владек щоразу згадує при цьому про батька, який уже не накручує більше свого годинника вечорами й не носить обручки на пальці, тому що і годинник, і обручка закладені в ломбард.

Одного разу син керуючого запросив Олека, Владека й Маню до себе. їм веліли добряче витерти ноги, щоб не забруднити підлоги, і не торкатися стін, бо на стінах нові шпалери. З сином керуючого доводиться дружити, тому що він розв'язує їм важкі задачі. Тільки спочатку примушує себе упрохувати, наче бозна-яку послугу робить: то в нього часу нема, то "почекайте, потім", то "не хочеться".

— Тільки б виграти генеральну битву! — каже Олек. Генеральною битвою він називає екзамени.

Екзамени мають бути восени, а в липні Олек з батьками поїхав назавжди в Лодзь. Востаннє Владек, Олек і Маня зібрались на даху погреба. Довго дивились вони на небо, чекаючи, коли впаде зірка, щоб усім гуртом сказати:

— Хочемо прославитись!

Тому що Маня, яка так цікаво вміє розповідати і над усе любить читати вірші, теж хоче прославитись: вона хоче бути поетесою, як Конопніцька '.

'Марія Конопніцька (1842—1910)—видатна польська поетеса.

А потім Олек вийшов з, Владеком на вулицю — він хотів Сказати щось дуже важливе. Ніколи ще Олек не був таким серйозним.

— Владеку, ти пам'ятаєш той ланцюжок із глобусом?

— Пам'ятаю.

— Знаєш, я цей ланцюжок украв у господаря. Коли я сьогодні з ним прощався, я йому все розповів. Я сказав, що мені страшенно хочеться мати глобус, і що я його подарував і потім уже не міг забрати, і що його було розіграно в лотерею для Михалинки. Я просив, щоб господар вирахував у мене з платні, але він не захотів і потиснув мені руку — такий порядний. Хотів навіть дати гаманець на пам'ять, та я не взяв. І я вже не міг тебе рекомендувати... Ти на мене не сердишся? Не зневажаєш мене, Владеку?

Олек має сказати ще щось, найважливіше.

Він писатиме Владекові й Мані листи.

— Тільки не кажи нічого Мані, я їй сам скажу. Бачиш, я її люблю і буду їй вірний. Це нічого, що ми виїжджаємо до Лодзі. Коли я виросту й стану заробляти, я приїду й одружуся з Манею. Ти дозволиш?

Владекові здається дивним, що Олек хоче одружитися на Мані і що він її любить. Ну, якщо він цього так уже хоче і батьки дозволять, гаразд, нехай одружується.

Олек сказав, що він буде йому вдячний до скону.

Розділ двадцятий

Знову настала зима. '

Мама раніше казала, що, можливо, за літо вони придумають щось краще. Думали-думали, шукали-шукали...

Батько подав прохання, щоб йому надали місце трамвайного кондуктора. Ходив у банк, де потрібен був кур'єр. Думав навіть поїхати в село економом, та тільки марно витратив три карбованці, які вніс у контору з найму. Без протекції ніякої роботи не знайдеш, за кожним буханцем хліба сто рук тягнеться, а в чесні руки хліб найрідше потрапляє. Чим більше ти в своєму житті працював, тим неохочіше тебе беруть: навіщо тримати старого, коли молодий меткіший і платити йому можна менше.

Знову настала зима. Батько все ще працює в пекарні, Владек у гасовій крамниці. Тільки Маня, замість того щоб робити квіти, ходить тепер до корсетниці. Мабуть, ця спеціальність краща.

Зима важка, і Владек уже знає, що так буде завжди і що у всіх те ж саме. Знову подорожчало вугілля, знову холодно й голодно, видно, інакше й бути не може.

Олек дотримав слова: написав три листи. У першому листі він запитує, чи склав Владек екзамен і чи ходить уже знову до школи.

Ні, екзамену Владек не склав, програв битву. Нічого не вдієш...

На письмовий екзамен він не приніс ні паперу, ні ручки, не знав, що треба принести,— звідки йому було знати?

Стали диктувати, а він сидить і дивиться.

— Ти чому не пишеш? От дурень! Ти що ж думав, носом на столі диктант писатимеш? — розсердився вчитель.

Він дав Владекові перо й папір і загадав писати швидко, не втрачати час — адже всі чекають. Владек поспішав і написав погано: косо й криво, з помилками. Зрізався, як кажуть учні.

У другому листі Олек писав, що нудьгує, що бібліотека у них там і то якась злиденна і що він хотів би вернутись. Але поки що він ще тільки розвідує місцевість — так велить воєнне мистецтво.

"Чи сказав ти вже Мані? Чи згодна вона?"

Виходить, Олек хоче, щоб Маня все взнала? Маня вже давно розпитує, про що це вони так довго говорили тоді на вулиці. Владек таємниці не виказав, але тепер інша річ.

— Олек хоче па тобі одружитися, не тепер, а коли виросте і зароблятиме.

Маня примусила Владека повторити все детально і сказала, що вона повинна подумати, так зразу вона вирішити не може. Цілу неділю Маня думала й не говорила з Владеком, а під вечір написала вірші про те, що хоче стати Олековою дружиною. Дивна вона дівчинка, як вона ці вірші складає? Мабуть, Маня і справді буде колись Коноп-ніцькою, адже вона така маленька, а вже так до ладу придумує— все в риму. Можливо, і Олек буде полководцем, тому що в чужому місті він знайшов бібліотеку і роботу і вже шукає для себе школу. Заробляє він шість карбованців,— так писав Олек у третьому листі.

Один тільки Владек ніколи не прославиться. А не хочеться ж усе життя тільки й робити, що розважувати мило, розливати гас та стежити, щоб не було пожежі...

Закінчення

Важко розпочати оповідь, а ще важче скінчити її... Скільки всього сталося за рік! А якщо таких років мине десять... п'ятнадцять? Як зміняться наші "Рицарі Честі"!

Що сталося з ними, коли вони виросли, чи прославились вони? Чи лишився Олек вірний Мані, чи забув маленьку поетесу?

Олек одружився з Манею і працює на фабриці Купца. Коли на фабриці був страйк, його обрали депутатом від робітників. За це він був висланий на-три роки, а коли вернувся, товариші обрали його своїм профспілковим організатором. його мрія збулася: він і справді став полководцем. І, хоч у його армії немає ні багнетів, ні гармат, вона численна, сильна й відважна.

Маня працює на килимарській фабриці, і її щоденники друкуються в газеті. Маня завжди вміла цікаво розповідати і прекрасно змалювала все пережите. Адже дурниці якісь не стануть друкувати в газеті...

А Владек, який мав стати знаменитим лікарем?

"Я не став лікарем,— писав Владек у листі до Олека й Мані.— Я санітар, але зате знаменитий".

Довга це історія, яким чином прославився Владек.

Він найнявся на роботу в лікарню. Скромно робив своє діло і завжди був старанним, непомітним і працелюбним. Про нього навіть піхто й не знав — так, санітар, як і всі інші.

Та якось одного разу Владек посварився з сестрою милосердя, тому що вона, коли не полюбить хворого, починає його гірше годувати,— адже й сестри милосердя бувають різні. А іншого разу він вилаяв фельдшера за те, що той не виконує своїх обов'язків — не ставить хворим градусники. Владека збиралися було вигнати, всі про нього заговорили.

А потім сталось ось що. Хворому не зробили перев'язки, бо лікар, який його лікував, поїхав, а інший був зайнятий. Вночі у хворого піднявся жар, а фельдшер каже, що його це не стосується. Тоді Владек вимив руки, сам змінив пов'язку й написав рапорт: нехай його покарають за самовільність. Зчинився рейвах, цілий тиждень усе вирувало. Владека стали навіть побоюватись.

І нарешті стався випадок, який остаточно прославив Владека.

Прийшов з ревізією поважний сановник, весь в орденах, і вони з головним лікаром хотіли зайти до операційної зали, коли там ішла операція, а Владек їх не впустив, сказав, що це заборонено.

— Впусти,— каже головний лікар.— Я тобі наказую.

— Не можна заважати, не впущу, мій лікар заборонив,— відповідає Владек.

Вони пошепталися про щось між собою.

— Молодець, знаєш службу,— сказав сановник. І пішли геть.

І ось приїхав з Кракова один великий хірург знайомитися з лікарнею.

— Можна зайти до операційної? — з усмішкою запитує у Владека головний лікар.

А гість із Кракова каже:

— Значить, це і є ваш знаменитий санітар Владислав? — І потиснув Владекові руку.

"Як бачите, мої дорогі, і я тепер "знаменитий",— пише Владек Олекові й Мані.

У тому ж листі Владек повідомляє, що в батька з очима вже краще, що мама з Абу приїдуть до них на свята й що він просить Олека порекомендувати йому адвоката, який написав би статут Спілки медичних працівників.

"Пам'ятаєте наш статут "Рицарів Честі"? Дивовижно, як усе збувається в житті!"

* * *

Діти! Дерзайте, мрійте про славні діла! Щось та збудеться!